

ЕКСПРЕСИВНОСТТА НА РАЗГОВОРНАТА РЕЧ И ЕКСПРЕСИВНАТА ЛЕКСИКА

Разговорната реч като неподготвена и нередактирана реч допуска до голяма степен изразяване на субективна оценка към действителността. В условията на ежедневното битово общуване не се налага да се търсят точни или издържани изразни средства, тъй като за разбирането допринасят и други, неезикови средства, като мимиката, жеста, интонацията, ситуацията и под. В сравнение с подготвеното и редактирано изказване, в ежедневното общуване се наблюдава използване на думи с "по-общи" значения. Доуточняването на детайлите в него се извършва с други, допълнителни средства – на морфологично ниво (суфикс, префикс), на фонетично ниво (интонация, артикулация), на синтактично (словоред) и под. Според едни автори емоционалността е една от основните черти на разговорната реч като тип комуникация (Бали 1961, с. 329). Според други – разговорната реч е с беден лексикон, думите, изразяващи емоции, са малко, тя е неизразителна, неточна (Сиротинина 1983, с. 31).

Целта на тази работа е да разгледа проблема за експресивността на разговорната реч като тип комуникация и ролята и спецификата на лексикалните единици, определяни като експресивни, за реализирането ѝ. По традиция в езикознанието експресивността и експресивната лексика са били обект на стилистиката като синоним на "изразителност" и "емоционалност", взети заедно. От гледна точка на формалната семантика, "която се интересува от "втория" смисъл на езиковия знак – конотация, метафора и др." (Попова 1994, с. 192), експресивността е семантична функция на езика. Лексикалните единици са само част от начините за изразяване на тази функция. В семантиката на експресивната дума се изразява субективното отношение към обект, оценката за него, т. е. тя не се съотнася с

денотата, а с референта. В това се състои разликата между номинативната и експресивната лексикална единица. "Номинативността на експресивната единица, т. е. нейната способност да назовава клас еднородни предмети, отива на заден план или избледнява" (Языковая номинация 1977, с. 54).

Компонентите на експресивното значение са: **емоционална оценка, интензитет и образност** (Лукиянова 1986, с. 16). Те се комбинират различно при различните лексикални единици и трудно могат да се определят, да се "дисекцират" от значението на думата. Според Н. А. Лукиянова емоционалната оценка е два типа – устойчива, която се включва в значението на експресивната дума, и подвижна, която се реализира в контекста. Втората емоционална оценка авторката нарича "емоционален тон" на изказването. Същото становище поддържа и Л. А. Капанадзе: "модалността (в разговорната реч) се крие не в думата, а в изказването като цяло" (РРР, 1983, с. 171). Интензитетът като семантичен феномен се свързва с такава квалификация, която показва отклонение от обичайната мярка. В експресивната дума интензитетът като компонент на значението е част от конотацията, докато при номинативната е част от денотативното значение. Експресивната дума отразява не реалната мярка на явлението, а представата на даден човек (респ. колектив) за нея. Образността при експресивната дума е цел, докато при номинативната е средство (Лукиянова 1986, с. 69), но и този компонент е тясно свързан с един от другите два (или и с двата едновременно). Както се вижда от казаното дотук, експресивността, разглеждана като семантична функция на езиковия знак, служи да изрази субективното възприемане на света и може да се открие на различни езикови равнища поотделно (или едновременно), в различните видове реч чрез свои конкретни форми.

Специално за разговорната реч наблюденията ни се основават на записи на устна реч, като сме търсили лексикалните средства за изразяване на експресивност.

Експресивните думи обхващат три основни типа в структурно отношение:

а) словообразователни деривати, т. е. производни думи с увеличителни или умалителни суфикси;

б) семантични деривати, т. е. преносни употреби;

в) непроизводни думи, т. е. поначало експресивно натоварени думи (обикновено чужди думи с пейоративно значение).

Тук ще представим и анализираме примери от втората група – **семантичните деривати**, т. нар. метафори. В този случай преносната употреба се основава на възможността “да се освободи семантичната тема (основният елемент на значението на думата) от семантичните признаци, които при прякото значение съставят спецификата му” (Шмелев 1977, с. 128). Метафоричните пренасяния са езикова и семантична универсалия, но в различните езици и в различните форми на един и същ език имат различни начини за реализация. Често метафорите са общоупотребими, общоизвестни. Такива лексикализирани пренасяния се представят в тълковните речници като утвърдени преносни значения. По-интересни за нас във връзка с особеностите на ежедневната комуникация са неутвърдените метафори. Най-често те са индивидуални, ситуационно и контекстуално обусловени. Кой семантичен признак е употребил при преноса говорещият, се разбира от цялостния смисъл на изказването, като напр.:

– *Абе / казвам ти / голям бъбрек му е гаджето //* т. е. красиво момиче

– *Тя / сестра ми / лесна //* През целия път не потърси тоалетна // *Голям бъбрек //* Знам си я аз //

или:

– *Кво ми се хвалиш с ваша язовир //* Голяма работа // *Гьол //* т. е. малък

– *Преди кат ходих / беше сълза / езерото там //* Сега станало // *Гьол /* т. е. замърсено.

Метафората е проява на творческото, субективното в речта и езика за разлика от метонимията, където преносимостта е денотативно предопределена, естествена. Освен това трябва да отбележим наблюдението си, че образният компонент често е неотделим от компонента за интензивност на изтъквания признак. При това хиперболичността има превес пред хипонимията не само в българската разговорна реч (Бали 1961, с. 329). Тук най-голям брой са прилагателните, наречията, глаголите, местоименията, като лексико-граматични класове думи, изразяващи степен на признака по самата си семантика, като:

– Не ме питай / как съм дошъл с тоя рейс // **Смачкаха ме** /
човече //

Бяхме снощи на купон // Мани // **Отровиха ме** / ти казвам //
Лисичарник //

Изяла ме е / с нейния пуловер // Оплети ми / че ми оплети //

– Виждаш колко е студено / и пак си **гол** // т. е. леко облечен

– Бе / как иъ съм гол // Нали съм с блуза //

Цяло село / знае за далаверите му / ма никой не смее да му
каже //

Къорав човек не видях по улиците / като мина шест часа //

В разговорната битова реч голяма роля при изразяване на експресивно оценъчни характеристики има интонацията. Това, което не може да се каже (както е в редактирана реч) с редица синоними, се изразява чрез интонацията. Да си припомним по колко различни начини един актьор може да каже “Да!”, или вицове, които градят смисъла на един и същ глагол, казан с различна интонация. Емоционално-експресивният тон на изказването в устната ежедневна реч се изразява чрез интонацията в широк диапазон, което в писмена реч или обмислена публична реч става чрез синонимните изразни средства.

Експресивност в устната реч се изразява не само чрез пренасяне на семантичен признак. Доста често се среща и т. нар. **граматическа метафора** (Маровска 1998, с. 155). Това явление представлява транспозиция на един лексикално-граматичен клас или категория вместо друг, или употребата на една граматична форма вместо друга по някаква семантична аналогия. С такава употреба се постига конотативен ефект. На тази проблематика, особено в областта на стилистичните глаголни конструкции, са посветени много изследвания (Станков 1967, 1969, 1980; Мутафчиев 1964, 1976; Ницолова 1976; Маровска 1998 и др.). Тук ще отбележим само интересните случаи на експресивност в нашите записи с глагола **нямам** в сег. време за израз на недоволство и огорчение, които със съответната интонация целят да означат противоположен смисъл:

– Е / ний не сме хора // Ний **нямаме** нужда от почивка //

– Аз **нямам** майка / **нямам** деца // Мен не ме боли // Само ти си
човек //

Често множествено число при съществителните се употребява вместо единствено за постигане на експресивност (срв. и Ничева 1985, с. 206) или единствено число се употребява вместо множествено (срв. и Виденов 1988, с. 267), напр.:

– *Какво прави Саишка? // у вас ли е? //*

– *У дома е // Стяга празника // Прави там / торти / баници //*

или:

Що дърво изсякоха / в нашта гора / таз година / Не моа ти каза //

Влака пълен // Що войник / що нещо // Пуснали ги за празниците //

Много църкел / видяхме / край селото / там //

Може да се приведат много примери на трансформации и по лице, род и др. категории. Тези трансформации разглеждаме като частен случай на семантичните преноси: те винаги са образни, метафорични, но винаги са с експресивна цел. Транспозициите са резултат на исторически, общественно-политически, културно-исторически причини. Търсените чрез тях конотации се конкретизират контекстово или ситуационно.

Специфичната черта на експресивността в разговорната българска реч от хибриден тип (не чисто лексикален) са глаголните конструкции, при които от употребени един след друг два глагола единият е десемантизиран и има повече спомагателна функция. Цялата конструкция представя разложено действие, с което се постига по-голяма образност, но и емоционалност и интензитет (Ничева 1985, с. 202), напр.:

Няма да седна / да го чакам / като не ще //

Ти не можа ли / да зинеш / да го попиташ //

Тръшна се / да лежи // пък кравата навън мучи ли / мучи //

Наблюденията ни върху записи от устна нередактирана, неподготвена реч дават основание да се направят изводи, че експресивността в този тип комуникация не се постига в никакъв случай само чрез лексикални средства. Тя се постига и чрез синтактичната организация, както и чрез извънезикови средства, като интонация, жест, мимика. Самата експресивно-оценъчна лексика, употребявана в устното всекидневно общуване е разнообразна и немалобройна, включваща прилагателни, съществителни, наречия, местоиме-

ния, частици, междуметия, глаголи. Най-общо казано, впечатлява активността на транспозициите като механизъм за създаване на експресия във всекидневното ни общуване. Интересни в това отношение са наблюденията на Н. А. Лукянова върху експресивната лексика на руски език – книжовна и диалектна. Тя стига до извода, че се различават само количествено, но не и качествено. Според квалификаторите в речниците на руския език в зависимост от обема на речника експресивната лексика варира около 1/3 до 1/2 от определената като разговорна (Лукянова 1986, с. 16). По приблизителни изчисления върху няколко от излезлите от печат томове на Речника на българския език експресивните разговорни думи се приближават към стойност около 1/3 от разговорните. Такъв дял обаче в никакъв случай не бива да се приема насериозно, тъй като не е отчетен с необходимата точност поради незавършеността на Речника. Освен това трябва да се имат винаги предвид още два момента (които впрочем се отнасят за който и да е език). Първо – квалификаторите в речниците се отнасят до общоизвестните за целия езиков колектив значения, докато практически винаги има възможност за промени в експресивния лексикален фонд на езика, и, второ – в речниците се отбелязват утвърдените експресивни значения, докато в речта винаги има възможност за реализиране на повече експресивни употреби както с помощта на интонацията, така и поради индивидуални творчески прояви или от естетическо-художествени подбуди на говорещия. Н. А. Лукянова посочва своите наблюдения за руския език, че експресивната лексика има в честотно отношение малки стойности. Нашите наблюдения са същите в резултат на сравняване с данните от Честотния речник на българската разговорна реч (Николова 1987). Това обяснява въздействието на тези думи – честата им употреба би намалила силата на експресията им и би неутрализирала конотацията в значението им.

ЛИТЕРАТУРА

- Бали 1961: **Ш. Бали**. Французская стилистика. М., 1961.
Виденов 1988: **М. Виденов**. Социолингвистично проучване на град Велико Търново. С., 1988.
Лукянова 1986: **Н. А. Лукянова**. Экспрессивная лексика разговорного словоупотребления. Новосибирск, 1986.

Маровска 1998: **В. Маровска**. Стилистика на българския език. Пловдив, 1998.

Мутафчиев 1964: **Р. Мутафчиев**. Сегашно историческо време в съвременния български език. София, 1964.

Мутафчиев 1976: **Р. Мутафчиев**. Система на глаголните времена в разказ за минали събития. // Помагало по българска морфология. Глагол. София, 1976.

Ницолова 1976: **Р. Ницолова**. Към въпроса за транспозицията на императива в български и в другите славянски езици. // Помагало по българска морфология. Глагол. София, 1976.

Ничева 1985: **К. Ничева**. Наблюдения върху разговорната реч на българския език. // Български език, 1985, кн. 3.

Николова 1987: **Ц. Николова**. Честотен речник на българската разговорна реч. София, 1987.

Попова 1994: **В. Попова**. Българската стилистика до 50-те години на XX век. София, 1994.

Сиротинина 1983: **О. Б. Сиротинина**. Русская разговорная речь. Москва, 1983.

Станков 1967: **В. Станков**. Модална употреба на глаголните времена в съвременния български книжовен език. // Известия на института за български език, кн. 15, 1967.

Станков 1969: **В. Станков**. Българските глаголни времена. София, 1969.

Станков 1981: **В. Станков**. Стилистични особености на българския глагол. София, 1981.

Шмелев 1977: **Д. Н. Шмелев**. Русский язык в его функциональных разновидностях. Москва, 1977.

Языковая номинация. Москва, 1977.

РРР 1983: **Русская** разговорная речь. Москва, 1983.

РБЕ 1977–1995: **Речник** на българския език, т. I–VIII. София, 1977–1995.